

Фразеологиялық оралым және оған тән басты белгілер

Орындаған: Юсупбай
Ақсауле

Жоспар

I) Кіріспе

II) Негізгі бөлім

1. Фразелогиялық оралым

2. Фразелогиялық оралым және белгілері

III) Қорытынды

IV) Әдебиеттер тізімі

Фразеологиялық оралымдар — кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы бір тұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік бірліктер. Олардың қатарына, мысалы, орыс тілінде глубокая осень, глубокая печаль, волчий аппетит, перемывать косточки, сдержать слово, медвежья услуга тәрізді тұрақты сөз тіркестері, қазақ тілінде қас қаққанша, көзді ашып жұмғанша, қас пен көздің арасында, ит арқасы қиянда, ит өлген жерде, тайға таңба басқандай, үріп ауызға салғандай, ат үсті қарау, мидай дала, ата жау, су ми, су жүрек тәрізді тұрақты сөз тіркестері енеді. Бұл фразеологиялық оралымдардың әрқайсысы сөздердің бір-бірімен тіркес жұмсалыуынан жасалғанмен, мағынасы жағынан біртұтас, құрамы мен құрылымы жағынан тұрақты бірлік ретінде ұғынылады. Фразеологиялық оралымдарды фразеология зерттейді. Тіл арқылы қатынас жасау процесінде сөздер, әдетте, жеке дара күйінде емес, бір-бірімен тіркесіп қолданылады.

Белгілері мен қасиеттері

Фразеологиялық оралымдар тілде басқа бірліктермен, атап айтқанда, бір жағынан, сөзбен, екінші жағынан, еркін сөз тіркесімен шектесіп жатады. Фразеологиялық оралымдарды сөзден де, еркін сөз тіркесінен де ажырату үшін оған тән басты белгілер мен қасиеттерді айқындап алу қажет. Бұл арада фразеологиялық оралымдарға тән белгілерге қатысты алдын ала ескеретін бір жай бар; фразеологиялық оралымдар өзінің табиғаты жағынан – екі жақты құбылыс. Фразеологиялық оралымдардың екіжақтылығы, жоғарыда айтылып өткеніндей, бір жағынан, оның дара сөздерге ұқсас, екінші жағынан, еркін сөз тіркесіне ұқсас болып келуінен көрінеді. Осыған орай, фразеологиялық оралымдардың белгілері де екі бағытта қызмет атқарады. Анығырақ айтқанда, фразеологиялық оралымдарды сөзбен жақындастыратын белгі фразеологиялық сөз тіркесін еркін сөз тіркесінен ажырататын белгі ретінде, ал фразеологиялық оралымды сөзбен жақындастыратын белгі ретінде қызмет ете алады.

Даяр қалпында жұмсалыу белгісі

Фразеологиялық оралымға тән басты белгі – оның даяр қалпында жұмсалыу белгісі. Фразеологиялық оралымдар қарым-қатынас процесінде, сөйлеу кезінде жасалынбайды, даяр қалпында біртұтас бүтін бірлік ретінде жұмсалады. Оралымның мұндай қасиеті оны еркін сөз тіркесіне салыстырғанда, ашық-айқын көрінеді. Мысалы, суды қайнату, түймені қадау, қолды жуу, қысқа жіп және т.б. осылар тәріздес еркін сөз тіркестері қатынас жасау процесінде, сөйлесу кезінде жеке сөздердің бір-бірімен емін-еркін тіркесіп айтылуынан жасалса, қаны қайнау (ызалану), соры қайнау (сорлау), түймедейді түйедей ету (асыра айту, үлкейту), қой аузынан шөп алмас (момын, жуас) және т.б. осылар тәріздес фразеологиялық оралымдар тіркескен күйінде, бүтін қалпында жадымызда сақталады да, сөйлеу кезінде олардың сыңарлары (сөздер) сөйлеушінің қалауы бойынша тіркеспейді, бүтіннің бөлшектері бұрыннан өзінше тіркескен қалпында біртұтас қалпында қолданылады.

Тұтастық белгісі

Фразеологиялық оралым мағына тұтастығымен сипатталады. Оның өзіне ғана тән, меншікті мағынасы бар және ол мағына фразеологиялық оралымды құрастырушы сыңарлардың мағыналарына тәуелсіз, өздігінен өмір сүреді. Фразеологиялық оралымның мағыналық тұтастығы, оның семантикасы құрастырушы сыңарлардың мағыналары ашық, айқын бейнелегенде де, мағыналық бүтіндігі, тұтастығы бұзылмайды. Мысалы, тайға таңба басқандай немесе соқырға таяқ ұстатқандай (ашық-айқын), қаны қайнау (ызалану, ашулану), шаттыққа бөлену (шаттану) деген фразеологиялық оралымдар бүтіндей фразеологизмнің семантикасы мен оны құрастырушы сыңарлардың ара қатысы жағынан әртүрлі болғанымен, мысалға келтірілген фразеологиялық оралымдардың әрқайсысы да мағына тұтастығымен сипатталады.

Тұрақтылық белгісі

Фразеологиялық оралым тұрақты қасиетімен сипатталады. Оның тұрақтылық қасиеті мынадан көрінеді: фразеологиялық оралым бүтін бөлшектері ретінде ұғынылатын, өзара тығыз байланысты сыңарлардан құралады да, ол сыңарлар бірінен кейін бірі әбден қалыптасқан тәртіппен орналасады, басқа сөздерден ауыстырылмайды, қалыптасқан орын тәртібі өзгермейді. Мысалы, сақалын сипап қалу деген тұрақты тіркестің құрамындағы сөздердің орнын ауыстырып айтуға немесе оның ішіндегі бір сөздің орнына басқа бір сөзді қолданып, мысалы, мұртын сипап қалу деп айтуға болмайды.

Фразеологиялық оралым мен сөздің айырмашылығы

Айырмашылық, ең алдымен, сөздің құрылымы мен фразеологиялық оралымның құрылымына қатысты. Құрылымы жағынан сөз бен фразеологиялық оралым – әртүрлі құбылыстар. Сөздер, әдетте, әртүрлі бөлшектерден құралады да, ол бөлшектер сөзден тыс, өздігінен қолданыла алмайды. Сөздер морфемаларға бөлшектенеді де, ол морфемалар сөз ішінде ғана өмір сүреді. Мысалы: жол–сыз, жол–ық–тыр–у, жол–ы. Ал фразеологиялық оралымдар морфемалардан емес, өзіне тән формалары бар сөздерден және олардың тіркесінен жасалады. Мысалы: сақалын сипап қалу, көз ұшында, көз көрген, көз шырымын алу және т.б. Сөз бен фразеологиялық оралымның грамматикалық тұлғалану жағынан да бір–бірінен айырмашылығы бар. Морфемалардан құралған сөздер тұтас тұлғаланған бірлік ретінде қызмет етсе, фразеологиялық оралымдар сөздердің тіркесе жұмылуынан құралып, ажыратыла тұлғаланған бірлік ретінде қызмет етеді. Мысалы, жолаушы, жолсыз, жолбарыс, қолғап, шекара және т.б. тәріздес сөздер тұтас тұлғалану қасиетімен сипатталса, ит өлген жерде, оқ бойы жерде, жермен жексен ету, жер жебіріне жету, сойылын соғу және т.б. фразеологиялық оралымдар ажыратыла тұлғалану қасиетімен сипатталады.

Фразеологиялық оралым мен еркін тіркестің айырмашылығы

Сөздердің еркін тіркесіне фразеологиялық оралымдардың құрамының тұрақтылық қасиеті тән емес. Фразеологиялық оралымдардың құрамының тұрақтылығы дегенде, әдетте, оның құрамына үнемі белгілі бір сөздердің ғана енуі және олардың басқа сөздермен алмастырылмауы ескеріледі. Ал еркін сөз тіркесінің құрамында мұндай тұрақтылық болмайды. Еркін сөз тіркесінің құрамында үнемі тұрақталған белгілі бір сөздер емес, әртүрлі сөздер тіркесіп келе береді. Мысалы, дәмді ас деген еркін тіркестің құрамындағы соңғы сыңарды тамақ деген сөзбен алмастырып, дәмді тамақ немесе дәмді деген сөздің орнына ыстық тамақ деп өзгертуге болады. Мұнан аталған еркін сөз тіркестерінің атрибутивті сөз тіркестері ретіндегі табиғиы өзгермейді.

Фразеологиялық оралымдардың түрлері

Фразеологиялық оралымдардың түрлері бір–бірінен әрқашан ашық және айқын ажыратыла бермейді. Академик В.В. Виноградов фразеологиялық бірліктерді бүтіндей фразеологизмнің бір тұтас мағынасы мен оны құрастырушы сыңарлардың мағыналарының ара қатысы тұрғысынан фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік деп үш топқа бөледі.

•**Фразеологиялық тұтастық.** Семантикалық жақтан бөлініп ажыратылмайтын, біртұтас мағынасы сыңарларының мағынасымен байланыспайтын фразеологиялық оралым фразеологиялық тұтастық деп аталады. Фразеологиялық тұтастықтың құрамындағы сыңарлар бір–бірімен біте қайнасып, тұтасып кетеді де, бүтіндей тіркес семантикалық жақтан бөлінбейтін бірлік ретінде қолданылады.

•**Фразеологиялық бірлік.** Фразеологиялық оралымдардың бұл түрде — фразеологиялық тұтастық сияқты, семантикалық жақтан бөлінбейтін, біртұтас бірлік. Фразеологиялық бірліктің фразеологиялық тұтастықтан айырмасы мынада: фразеологиялық тұтастықтың бір бүтін мағынасы құрастырушы сыңарлардың мағыналарымен мүлде жанаспайтын болса, фразеологиялық бірліктің бөлінбейтін мағынасы құрастырушы сыңарлардың мағыналарының бүтіннің біртұтас келтірінді мағынасына ұласуы нәтижесінде пайда болады.

•**Фразеологиялық тізбек.** Фразеологиялық оралымдардың бұл түрі ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық байлаулы мағынасындағы сөздің тіркесінен жасалып, өзінің даяр қалпында, тіркескен күйінде жұмсалады. Фразеологиялық сөйлемше. Фразеологиялық оралымдардың бұл түрі мағынасы ерікті сөздердің тіркесінен құралады. Бірақ, құрамы мен қолданылуы тұрақты болып келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы, 2011
2. Маманов, Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -Алматы: Арыс, 2007.
3. Невченко В.Н. Введение в языкознание. -Москва: Дрофа., 2008.
4. Исаев .С. Қазақ тіл білімінің мәселелері// Вопросы казахского языкознания .- Алматы, 2011
5. Попова З.Д.Общее языкознание. -Москва: Восток-Запад, 2007
6. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. -Алматы: Өлке, 2010.
7. Қалиев Ғ. Жалпы тіл білімі.- Алматы, 2001
8. Қордабаев Т.Р. Жалпы тіл білімі. -Алматы., 2004